

સ્ત્રી સશક્તિકરણ અને દૂરવર્તી શિક્ષણની ભૂમિકા

પ્રા. હરેશ બી. સુથાર

સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ

એન. એસ. પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ,

આણંદ.

સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ બાદ સ્ત્રીઓના દરજ્જામાં સુધારણા કરવાના હેતુસર તેમજ તેઓના સશક્તિકરણ માટે વિશેષ આયોજન હાથ ધરવામાં આવ્યા. જેના એક પગલારૂપે ભારત સરકાર દ્વારા 2001ના વર્ષને મહિલા સશક્તિકરણ વર્ષ જાહેર કરવામાં આવ્યું.

1971માં સંસદ દ્વારા ઘડાયેલ એક કમિટિએ સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન, તેઓનો દરજ્જો અને તેઓના વિકાસની પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને કરેલા અભ્યાસનો રીપોર્ટ 1975માં સંસદમાં પ્રસ્તુત કર્યો. જે મુજબ સ્ત્રીઓ સમાજમાં અતિશય નીચો દરજ્જો ભોગવતી હતી. તેઓના સામાજિક-આર્થિક દરજ્જાના વિકાસમાં પરંપરાગત મૂલ્યો અને સમાજ વ્યવસ્થા અવરોધરૂપ બનતી હતી. એટલું જ નહીં, પરંતુ સ્ત્રીઓમાં પણ પોતાના શોષણ, નીચા દરજ્જા અને પોતાને થતા અન્યાય તેમજ અસમાન વ્યવહાર માટેની સભાનતાનો અભાવ હતો. ઉપરાંત જે સ્ત્રીઓમાં પોતાની આવી સ્થિતિ અંગે થોડી ઘણી સભાનતા હતી તેઓને પોતાના વિકાસમાં શિક્ષણ અને તકોનો અભાવ મુખ્યત્વે નડતરરૂપ બનતો હતો.

આ કમીટીના રીપોર્ટ પર ભારે ચર્ચા વિચારણા કર્યા બાદ એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું કે સ્ત્રીઓના વિકાસ માટે સભાનતાપૂર્વકના પ્રયત્નો અને પગલાં લેવાં જરૂરી છે અને આથી જ લોકશાહી સમાજમાં સ્ત્રીઓ પણ ઓછામાં ઓછો પુરૂષ સમકક્ષ દરજ્જો ભોગવી શકે તેવી સુધારણા કરવાના હેતુસર તેમજ તેઓના સશક્તિકરણ માટે વિશેષ આયોજન કરવામાં આવ્યા. જેના એક પગલારૂપે ભારત સરકાર દ્વારા 2001ના વર્ષને મહિલા સશક્તિકરણ વર્ષ તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યું.

સ્ત્રીઓના સશક્તિકરણ એ સ્ત્રીઓના વિકાસને સમગ્ર રીતે આવરી લેતી પરિસ્થિતિ છે. જેના મુજબ સ્ત્રીઓને સમાજમાં સમાન દરજ્જાની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ તેમજ કૌટુંબિક અને સામુદાયીક ક્ષેત્રે ભાગીદારી વધારવા માટે પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. સ્ત્રી સશક્તિકરણના ખ્યાલમાં તેના સમાન દરજ્જા અને ભાગીદારીના ખ્યાલની સાથે સાથે દરેક ક્ષેત્રની નિર્ણય પ્રક્રિયાઓમાં પણ તેની સમાન ભાગીદારીનો હક તેમજ સ્વાવલંબનનો અધિકાર પણ સ્વીકારી લેવામાં આવેલો છે. ટૂંકમાં, સ્ત્રી સશક્તિકરણના ખ્યાલ હેઠળ સ્ત્રીને અધિકાર આપીને તેને મળેલ અધિકારો અંગે તેનામાં જાગૃતતા લાવીને તેને વિકસોન્મુખ બનાવવાના પ્રયત્ન કરવામાં આવેલા છે. આ ખ્યાલ હેઠળ સ્ત્રીને લગતા જુદા-જુદા પાસાઓને સાંકળી લેવામાં આવ્યા છે. જેને નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય.

સ્ત્રીઓના નીચા સામાજિક-આર્થિક દરજ્જા માટે ઘણાં કારણો જવાબદાર છે. પ્રાચીન સમયથી સ્ત્રીઓ સામાજિક-આર્થિક નિર્યોગ્યતાઓનો ભોગ બની રહી છે. તેમાં પણ શહેર કરતાં ગ્રામિણ સમાજમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ વધુ ખરાબ

રહી છે. 20મી સદીની શરૂઆતમાં કેટલીક સામાજિક ચળવળો, આંદોલનો અને સ્ત્રી આંદોલનોના કારણે તેઓના દરજ્જામાં થોડું પરિવર્તન આવી શક્યું.

આવા આંદોલનોના એક મુખ્ય પાસા તરીકે સ્ત્રીઓના આધુનિકરણ, સશક્તિકરણ, ઉત્પાદકતા, ગતિશીલતા વગેરે માટે શિક્ષણનો એક મહત્વપૂર્ણ નિર્ણાયક પરિબલ તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. સ્ત્રી શિક્ષણની પરિસ્થિતિ સ્વતંત્રતા પૂર્વે અંધવિશ્વાસો સાથે જોડાયેલી હતી જેમકે, શિક્ષણ આપવાથી સ્ત્રી ઝડપથી વિધવા બને છે અને આવા અંધવિશ્વાસોના આધારે સ્ત્રીઓને શિક્ષણથી વંચિત રાખવામાં આવતી જે નીચા દરજ્જાનું કારણ બન્યું.

સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિના 30 વર્ષો પછી એટલે કે 1981માં ભારતમાં સ્ત્રી સાક્ષરતાનો દર માત્ર 24.8% હતો. તેમજ 1971માં 39.3% હતો જે 2001 માં સામુહિક પ્રયત્નોના કારણે વધીને 54.16% થયો. એકંદરે સ્ત્રી સાક્ષરતાનું આ પ્રમાણ સુધારાજનક હતું. છતાં પુરૂષ સાક્ષરતા કે જેનું પ્રમાણ 75.85% હતું. તેની સાપેક્ષ તે ઘણું ઓછું કહી શકાય.

સ્વતંત્ર ભારતમાં કલ્યાણ રાજ્યના હેતુ સાથે લોકશાહીમાં શિક્ષણના સાર્વત્રીકરણના ધ્યેયનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. રાજ્યએ કોઈપણ જાતના ભેદભાવ વગર શિક્ષણના સંપૂર્ણ પ્રસારની જવાબદારી સ્વીકારી. શિક્ષણ સંસ્થાના પરંપરાગત સ્વરૂપ અને શિક્ષણના પ્રસારની પદ્ધતિમાં આમૂલ પરિવર્તન આવ્યું. એટલું જ નહીં, શિક્ષણ સંસ્થાના મૂલ્યો અને હેતુઓ પણ બદલાયા.

પ્રારંભિક સમાજમાં શિક્ષણની પરંપરાગત વ્યવસ્થા પ્રવર્તતી હતી. જેમાં શિષ્યો દ્વારા ગુરૂ પાસે આશ્રમમાં રહીને જીવનના આચાર-વિચાર અને જીવન સંબંધી તથ્યોનું વ્યવહારિક જ્ઞાન મેળવવામાં આવતું તેના બદલે હવે ઔપચારિક સ્વરૂપની શિક્ષણ સંસ્થાઓ વિકસી જેમાં માહિતી અને જ્ઞાન આપવાની પ્રથાનો સ્વીકાર થયો. શિક્ષણમાં રોજગારલક્ષી વલણ વિકસ્યું. તેમજ આધુનિક વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના સ્વીકાર સાથે શિક્ષણપ્રદાનની પણ અધ્યતન પદ્ધતિઓ અમલમાં આવી. કેટલાક ક્ષેત્રોમાં સરકારે શિક્ષણ અને તેની સંસ્થાઓના વિકાસ માટે શિક્ષણના ખાનગીકરણને પ્રોત્સાહન આપ્યું.

શિક્ષણ સંસ્થા અને તેના પ્રસારની પદ્ધતિઓમાં આવેલ આમૂલ પરિવર્તન અને વિશેષીકરણનાં એક ભાગ તરીકે દૂરવર્તી શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિનો વિકાસ થયો.

દૂરવર્તી શિક્ષણનો આજે બહોળો પ્રસાર થયો છે. આવું શિક્ષણ ઘરે રહીને કરવાનો અભ્યાસ, પોસ્ટલ ટ્યુશન, પત્રવ્યવહાર અભ્યાસક્રમ, સ્વતંત્ર અભ્યાસ, ઓફ કેમ્પસ સ્ટડીઝ કે અનૌપચારિક શિક્ષણ તરીકે પણ ઓળખાય છે.

દૂરવર્તી શિક્ષણનો ઇતિહાસ જોઈએ તો સૌ પ્રથમ પત્ર વ્યવહાર દ્વારા શિક્ષણ પ્રદાનની શરૂઆત ઈંગ્લેન્ડમાં 1940માં થઈ ત્યારબાદ 1856માં મોર્ડન લેંગ્વેજ સ્કૂલની સ્થાપના લેન્જેન્શીફ્ટ અને પેસેન્ટ દ્વારા કરવામાં આવી. આ શાળા પત્રવ્યવહાર દ્વારા પોતાના વિદ્યાર્થીઓને વિદેશી ભાષાનું શિક્ષણ આપતી હતી અને ત્યાર બાદ 1873માં અમેરિકામાં પત્રવ્યવહાર દ્વારા શિક્ષણની શરૂઆત થઈ.

ભારતમાં સૌ પ્રથમ 1962માં આંધ્રપ્રદેશમાં દિલ્હી યુનિવર્સિટી દ્વારા દૂરવર્તી શિક્ષણના પાયા નંખાયા. આ યુનિવર્સિટીએ સફારી ધોરણે સૌ પ્રથમ દૂરવર્તી શિક્ષણ પદ્ધતિ હેઠળ સ્નાતક કક્ષાનો અભ્યાસક્રમ શરૂ કર્યો.

તેઓના આ પ્રયોગને ઘણી અન્ય સંસ્થાઓને તેમજ યુનિવર્સિટીઓ દ્વારા સ્વીકારી લેવામાં આવ્યો અને તેમાં સફળતા પણ મળી. આ પ્રકારની શિક્ષણની શરૂઆત કરવા માટે નીચે પ્રમાણેના ધ્યેયો રાખવામાં આવ્યા.

- સારામાં સારું ઉચ્ચ શિક્ષણ વ્યાજબી કિંમતે ઉપલબ્ધ કરવું.
- ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે જોડાયેલા અને આજીવિકા માટે પોતાના ધંધામાં વ્યસ્ત લોકોને વ્યવસાય કાર્યની સાથે સાથે શિક્ષણ મેળવી શકે તેવી તકો પૂરી પાડવી.
- અધૂરું શિક્ષણ મેળવેલ વ્યક્તિઓ અથવા તો અધૂરા અભ્યાસે શિક્ષણ છોડી ચૂકેલ વ્યક્તિઓને આગળ અભ્યાસની તકો પૂરી પાડવી.
- પ્રૌઢો માટે ઘરે બેઠાં શિક્ષણ મળી શકે તેવી તક ઉભી કરવી.
- કુટુંબની જવાબદારીઓની સાથે સાથે વ્યક્તિગત વિકાસમાં રસ ધરાવતી ગૃહિણીઓ માટે પણ શિક્ષણની જોગવાઈ કરવી.
- અતિ અતંરીયાળ વિસ્તારો કે જ્યાં શિક્ષણની સંસ્થાઓ પહોંચી શકી નથી ત્યાં પણ શિક્ષણ ઉપલબ્ધ કરવું.

પ્રાચીન સમયથી સ્ત્રીઓ વારંવાર અન્યાય, અસમાનતા તેમજ શોષણનું પ્રમાણ શહેર કરતાં પણ ગ્રામિણ સમુદાયમાં વિશેષ પ્રમાણમાં જોઈ શકાય છે. કારણ કે મોટાભાગની ગ્રામિણ મહિલાઓ તેઓને મળતા હકો, અધિકારો અને ઉપલબ્ધ તકોથી અજ્ઞાન છે, વંચિત છે. તેઓની પરાધિનતાની સ્થિતિ માટે તેઓની અજ્ઞાનતા અને આજીવિકા માટે બીજાઓ પર આધાર રાખવા પડતાં આધારની પરિસ્થિતિ મુખ્યત્વે જવાબદાર છે.

દૂરવર્તી શિક્ષણ તેઓને સ્વાવલંબન તરફ દોરી જતું પરિબળ છે. આ પ્રકારનું શિક્ષણ તેઓને કુટુંબ અને સમાજને લગતી જવાબદારીઓ સંપૂર્ણ રીતે ભજવવા સક્ષમ રાખે છે. આવી શિક્ષણ પદ્ધતિ સ્ત્રીઓને જે તે સ્થળે જ ઓછામાં ઓછી કિંમતે, સમયની બચત સાથે તેમજ તેઓની કૌટુંબિક અને સામુદાયિક જરૂરિયાતોની અવગણના કર્યા વગર સ્ત્રીઓને શિક્ષણ પૂરું પાડે છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં આણંદ જિલ્લાની બી. આર. આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના વિવિધ અભ્યાસક્રમોમાં એડમિશન લીધેલ તમામ વિદ્યાર્થીઓ પૈકીની 40 સ્ત્રીઓના અનુભવો અને તેઓને અભ્યાસમાં પડતી મુશ્કેલીઓ અંગે મુલાકાત પદ્ધતિ દ્વારા માહિતીનું એકત્રીકરણ કરવામાં આવેલ છે. જેનાં વિવિધ તારણોની વિગતવાર ચર્ચા આ પેપરની રજૂઆતમાં કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમજ ગૌણ માહિતી માટે ગ્રંથાલયનો ઉપયોગ પણ કરેલ છે.

અભ્યાસ હેઠળની યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ માટે એડમિશન લીધેલા તમામ વિદ્યાર્થીઓ પૈકી 76% વિદ્યાર્થીઓ સ્ત્રીઓ હતી. જેઓ 22 વર્ષથી 34 વર્ષના વર્ગમાં સમાવિષ્ટ થતી હતી. આ ઉપરાંત 82% જેટલી વિદ્યાર્થીનીઓ ગ્રામિણ વિસ્તારથી સંબંધિત હતી.

તેઓના સર્વાંગી અભ્યાસથી જાણી શકાયું હતું કે દૂરવર્તી શિક્ષણ મેળવવા માટે પણ સ્ત્રીઓ કેટલાક ખાસ મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખે છે. જેમ કે તેઓ જે શિક્ષણ પ્રોગ્રામમાં ભાગ લઈ રહી છે તેની પ્રાપ્યતા અને ગુણવત્તા શું છે? દૂરવર્તી શિક્ષણ પૂરું પાડતી જે તે સંસ્થાની છાપ અને તેની સેવાની ગુણવત્તા કેવી છે. આ ઉપરાંત સંસ્થાનું સ્થળ અને ખાસ કરીને તેની ફીનું ધોરણ લક્ષમાં લે છે. ખાસ કરીને જે તે સ્ત્રીઓ પોતાના જીવનમાં અતિ વ્યસ્ત હોય છે તેઓ આવા શિક્ષણ માધ્યમનો સ્વીકાર કરે છે. સ્ત્રીઓ ખાસ કરીને આર્ટ, સામાજિક વિજ્ઞાનો અને માનવ

વિદ્યાશાખાને લગતા અભ્યાસો કરે છે. તેઓમાં એવી માન્યતા વિકસેલી હોય છે કે આ વિષયો સરળતાથી પદવી મેળવવામાં મદદરૂપ બને છે. મુક્ત વિદ્યાલયોના સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓ ઉપર થયેલા અભ્યાસોના તારણો મુજબ સ્ત્રી તેમજ તેના કુટુંબીજનોની માન્યતા પ્રમાણે કુદરતી રીતે સ્ત્રીઓ માટે ટેકનોલોજી, કમ્પ્યુટર, વિજ્ઞાન તેમજ ગણિતશાસ્ત્ર વિશેનું જ્ઞાન મેળવવું તેમજ તેમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરવી તે મુશ્કેલ બાબત છે.

સ્ત્રીઓ પોતે વિકાસલક્ષી માનસિકતા સાથે તેમજ સશક્તિકરણના એક માધ્યમ તરીકે આવા શિક્ષણનો સ્વીકાર કરે છે. જે તેઓને ઓછામાં ઓછી મુશ્કેલીઓ સાથે શિક્ષણ ઉપલબ્ધ કરાવી શકે. મોટાભાગની દૂરવર્તી શિક્ષણ મેળવતી સ્ત્રીઓના ધ્યેયો અને તેઓની અપેક્ષાઓ સામાન્ય અને નિયમિત શિક્ષણમેળવતા વિદ્યાર્થીઓ જેવી જ હતી. તેઓને પણ પદવીની જરૂર હતી કે જે તેઓને આર્થિક વિકાસ સાધવામાં, વ્યક્તિગત વિકાસ સાધવામાં તેમજ આગળ આવવામાં મદદરૂપ બની શકે.

ભારતીય સમાજ પરંપરાગત ઢબનો છે. જેમાં પુરૂષ સભ્યો કરતાં સ્ત્રી સભ્યોનો દરજ્જો સ્વાભાવિક રીતે જ નીચો ગણવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓને બિનઉત્પાદક વર્ગમાં આવરી લેવામાં આવે છે. આથી જ તેઓ માટે શિક્ષણને અનિવાર્ય ગણવામાં આવતું નથી. એકંદરે સ્ત્રીઓ પાસેથી પરંપરાગત લિંગભેદ આધારિત કાર્યકુશળતાઓની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. આથી જ કુટુંબમાં અને સમાજમાં સ્ત્રીઓ પોતાના શિક્ષણ માટે પ્રોત્સાહન મેળવી શકે તેવું વાતાવરણ મેળવવામાં અસમર્થ રહે છે.

સ્ત્રીઓમાં પોતાના વિકાસ માટેની ચેતના, માહિતી અને જાગૃતિનો પણ અભાવ જોવા મળે છે. શિક્ષણ મેળવવા માટેની સરળ પદ્ધતિઓ અને તકોની માહિતીનો તેઓમાં અભાવ રહેતો જોવા મળે છે.

માતા પિતાનું વલણ પણ લિંગભેદ આધારિત પક્ષપાતી રહે છે. ઉપરાંત કૌટુંબિક જવાબદારીઓ સાથે શિક્ષણ મેળવતી સ્ત્રીઓને અભ્યાસ માટે યોગ્ય વાતાવરણ પણ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. કુટુંબ તરફથી તેઓના વિકાસ માટે કોઈ સહકાર કે પ્રોત્સાહન મળતું નથી. તેમજ સ્ત્રીઓની જવાબદારીઓની પૂર્તિ કરવાના કાર્યમાં કોઈ બાંધછોડ પણ ચલાવી લેવામાં આવતી નથી.

સ્ત્રીઓ બિનઉત્પાદક વર્ગમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવતી હોવાથી તેના અભ્યાસ પાછળ વધારે નાણાં ખર્ચવાનું વલણ સમાજના સભ્યો ધરાવતા નથી. આ ઉપરાંત, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં પ્રવેશના નીચા દરને ટકાવી રાખે છે. સ્ત્રીઓની આવી પરિસ્થિતિ અધૂરા અભ્યાસે અભ્યાસક્રમ છોડી દેવાની માનસિકતાને જન્મ આપે છે.

દૂરવર્તી શિક્ષણ આપતી સંસ્થાઓ કંઈક અંશે સમાજના સભ્યોના વિશ્વાસ સંપાદનમાં પણ પાછળ રહી છે. સમાજમાં આવા મુક્ત વિદ્યાલયો દ્વારા અપાતા શિક્ષણ અને પદવી અંગેની સંપૂર્ણ માહિતીના અભાવને કારણે એક શંકાની દ્રષ્ટિએ તેનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે.

ટૂંકમાં, શિક્ષણથી વંચિત અને વિકાસોન્મુખ સ્ત્રીઓ માટે દૂરવર્તી શિક્ષણ એક આશિર્વાદ સમાન બની રહ્યું છે કે જે તેઓના સશક્તિકરણના અગત્યના પરિબળ તરીકે ઉપસી રહ્યું છે. છતાં સ્ત્રીઓ કેટલાંક કારણોસર આ શૈક્ષણિક વ્યવસ્થાનો સર્વાંગી લાભ ઉઠાવી શકતી નથી. વાસ્તવમાં દૂરવર્તી શિક્ષણ ત્યાગ અને સમય માગી લે છે. જો સ્ત્રીએ દૂરવર્તી શિક્ષણના બધા લાભ લેવા હશે તો તેઓએ તેમની જવાબદારીઓ અને કાર્યની માંગને સંતોષતા જઈને કુટુંબ, શાળાકીય શિક્ષણ, એસાઈનમેન્ટ્સ, સંશોધન કાર્ય જેવાં કાર્યો વચ્ચે સમતુલન જાળવવા માટે ઘણું

બલિદાન આપવું પડશે. તેણે વાલી, કાર્યકર અને વિદ્યાર્થી તરીકેની ભૂમિકાઓ ત્યાગ સાથે એકસાથે ભજવવી પડશે અને તો જ દૂરવર્તી શિક્ષણ સંસ્થાઓ સ્ત્રી સશક્તિકરણના ધ્યેયમાં સફળ બની શકશે.

સંદર્ભસૂચી

1. દેસાઈ, એન. (1967). “ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીજીવન”.
2. શાહ, એ. જી. અને દવે, જે. કે. (1998). “ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીઓનો દરજ્જો”, અનડા પ્રકાશન, અમદાવાદ.
3. શાહ, એ. જી. અને દવે, જે. કે. (1997). “સ્ત્રી અને સમાજ”, અનડા પ્રકાશન, અમદાવાદ.
4. શાહ, એ. જી. અને દવે, જે. કે. (1994). “આધુનિક ભારતની સામાજિક સંસ્થાઓ”, અનડા પ્રકાશન, અમદાવાદ.
5. Vohra, R.& Sen, A. (1989) “Status, Education and Problems of Indian Women’